

ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ

ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΑΡΧΩΝ

A. Η έννοια των θεμελιωδών αρχών (ή οργανωτικών βάσεων) του πολιτεύματος

Συνήθως τα ίδια τα Συντάγματα περιέχουν γενικούς χαρακτηρισμούς του πολιτεύματος που θεσπίζουν. Τους γενικούς αυτούς χαρακτηρισμούς αποδίδει η κρατούσα θεωρία με τον περιφραστικό όρο **οργανωτικές βάσεις του πολιτεύματος** ή τον όρο **θεμελιώδεις αρχές του πολιτεύματος**. Στην πρώτη περίπτωση τονίζεται ο χαρακτήρας του θεμελίου επί του οποίου οργανώνεται το συνταγματικό κείμενο, στη δεύτερη περίπτωση υπογραμμίζεται ο χαρακτήρας αυτού του θεμελίου ως ουσιαστικού, κυρίως για την αρχή του κράτους δικαίου, του κοινωνικού κράτους και την δημοκρατική αρχή.

Νομική αρχή είναι μια επιταγή δικαίου που δεν μπορεί από μόνη της να εφαρμοσθεί άμεσα, αλλά χρειάζεται την εξειδίκευσή της με συγκεκριμένους κανόνες.

Διατάξεις νόμων ή Συντάγματος είναι συγκεκριμένα άρθρα ή παράγραφοι άρθρων ή εδάφια παραγράφων.

B. Η νομική σημασία των θεμελιωδών του πολιτεύματος

Όπως τα περισσότερα ξένα, έτσι και το ελληνικό Σύνταγμα στην πρώτη του διάταξη (άρθρο 1 παρ.1¹) διατυπώνει τα εννοιολογικά χαρακτηριστικά του πολιτεύματος που θεσπίζει. Αυτά είναι: ο δημοκρατικός, ο προεδρευόμενος και ο κοινοβουλευτικός του χαρακτήρας. Στα χαρακτηριστικά αυτά προστίθενται η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών, η αντιπροσωπευτική αρχή, η αρχή του κράτους δικαίου, και η αρχή του κοινωνικού κράτους, που συνάγονται ερμηνευτικά. Ο προεδρευόμενος χαρακτήρας του πολιτεύματος και ο πολυκομματισμός συχνά νοούνται ως επιμέρους στοιχεία της δημοκρατικής αρχής κατά το πολίτευμά μας.

Το πρώτο ερώτημα που τίθεται για το νόημα οργανωτικών βάσεων του πολιτεύματος αναφέρεται στη συγκεκριμένη νομική τους σημασία, στη νομική αξία που έχουν μέσα στο σύνολο του συνταγματικού κώδικα. Θα μπορούσε

---

¹ Όπου αναγράφεται άρθρο χωρίς περαιτέρω διευκρίνηση, εννοείται ότι πρόκειται για άρθρο του ισχύοντος Συντάγματος 1975 με τις τροποποιήσεις του 1986, του 2001 και του 2008.

δηλαδή κανείς να υποστηρίξει πως το τι είναι π.χ. δημοκρατία, κοινοβουλευτισμός, προκύπτει, πολύ συγκεκριμένα, από τα μέρη και τα τμήματα του Συντάγματος που ρυθμίζουν τα αντίστοιχα προς τις έννοιες θέματα. Ποιά είναι λοιπόν η νομική χρησιμότητα του άρθ.1 παρ.1 του Συντάγματος; Αποτελεί απλή πολιτική και ιδεολογική διακήρυξη του συντακτικού νομοθέτη ή είναι διάταξη με συγκεκριμένες νομικές συνέπειες;

α) Το Σύνταγμα είναι, από τη φύση του και τη λειτουργία του, σύνολο κυρίως γενικών κανόνων. Τα προβλήματα που δημιουργούνται στην πρακτική δεν βρίσκουν πάντοτε τη λύση τους από την αυτούσια διατύπωση του συνταγματικού κανόνα. Ο συγκεκριμένος κανόνας που επιλύει το συγκεκριμένο πρόβλημα προκύπτει τις περισσότερες φορές ερμηνευτικά. Η ερμηνεία, όμως, δεν καταλήγει πάντοτε σε βέβαια συμπεράσματα. Πολλές φορές ο ερμηνευτής φτάνει, καθώς αναζητεί το νόημα του κανόνα, σε αμφιβολία. Έτσι, π.χ., δεν ορίζει ρητά το Σύνταγμα τον ελάχιστο αριθμό των εκλογικών περιφερειών, στις οποίες πρέπει να είναι διαιρεμένη η επικράτεια για την ανάδειξη της Βουλής. Θα ήταν άραγε συνταγματική η πρόβλεψη δύο ή τριών μόνο εκλογικών περιφερειών, σε συνδυασμό με πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα, έτσι ώστε ένα κόμμα, με μία σχετική μόνο πλειοψηφία ψήφων (π.χ. 35%) να κατελάμβανε και τις τριακόσιες βουλευτικές έδρες; Αυτό δεν το απαγορεύει καμιά συγκεκριμένη και ειδική διάταξη του Συντάγματος. Θα μπορούσε όμως κάποιος, ερμηνεύοντας την έννοια του της δημοκρατίας κατά το άρθ.1 παρ.1, να συναγάγει συνταγματικό κανόνα απαγορευτικό ενός τέτοιου εκλογικού νόμου. Αυτή είναι μία μορφή νομικής αξιοποίησης του άρθ.1 παρ.1.

β) Κατά το άρθ. 110 παρ.1 "Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία". Το άρθ. 110 παρ.1 όμως δεν προσδιορίζει ποιές είναι ειδικότερα οι διατάξεις που είναι καθοριστικές για τη μορφή του πολιτεύματος. Έτσι, μπορεί κατά τη διαδικασία μελλοντικής αναθεώρησης του Συντάγματος να προκύψουν πολλά ερωτήματα σχετικά με τη δυνατότητα αναθεώρησης, ή μη, ορισμένων διατάξεων. Οι λύσεις τέτοιων προβλημάτων έχουν σημείο αφετηρίας τη διάταξη του άρθ.1 παρ.1 Αυτός είναι ένας δεύτερος κύκλος περιπτώσεων, κατά τις οποίες η νομική αξιοποίηση της συνταγματικής αυτής διάταξης είναι και χρήσιμη και αναγκαία.

Όλοι οι κανόνες του Συντάγματος είναι **νομικά ισότιμοι**. Οι διατάξεις που εμπεριέχουν τις οργανωτικές βάσεις του πολιτεύματος έχουν ιδιαίτερη ερμηνευτική αξία, δεν διαφοροποιούνται όμως τυπικώς, από πλευράς νομικής αξίας, σε σχέση με τις λοιπές συνταγματικές διατάξεις. Εάν δεχόμασταν μία τέτοια τυπική διαφοροποίηση, θα καταλήγαμε στο συμπέρασμα ότι υφίσταται το ενδεχόμενο να υπάρχουν αντισυνταγματικές διατάξεις του Συντάγματος, κάτι που δεν μπορεί να ισχύει. Η ερμηνεία διατάξεων, που εμφανίζονται εκ πρώτης

όπως να έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, γίνεται με κριτήριο, μεταξύ άλλων, την ενότητα του Συντάγματος εφαρμόζοντας την αρχή της πρακτικής αρμονίας.

ΟΙ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ

A. Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΑΡΧΗ

άρθρα 1, 52

Βασικά στοιχεία:

- Η αναφορά στον λαό ή στο έθνος ως φορέα της κυριαρχίας.
- Ελεύθερες εκλογές κατά τακτά χρονικά διαστήματα
- Πολυκομματισμός
- Διασφάλιση του πλουραλισμού
- Δεσμεύσεις του συντακτικού νομοθέτη από τις αρχές της υπερεθνικής έννομης τάξης

Για την εφαρμογή του περιεχομένου της δημοκρατικής αρχής έχουν θεσπισθεί ειδικότερες διατάξεις στο Σύνταγμα.

I. Η έννοια της δημοκρατικής αρχής

Με τον όρο «Δημοκρατία» χαρακτηρίζονται τα πολιτεύματα τα οποία είτε αυτοχαρακτηρίζονται ως τέτοια αλλά μόνο κατά τις διακηρύξεις τους, είτε πραγματική πηγή εξουσίας είναι ο λαός. Η δημοκρατική αρχή σε ένα συγκεκριμένο Σύνταγμα δεν σημαίνει ότι είναι η μόνη δυνατή εκδοχή της πολιτευματικής δημοκρατίας. Η βασική συνιστώσα σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα είναι η νομιμοποίηση, δηλαδή η δυνατότητα αναγωγής κάθε μορφής κρατικής βούλησης στη «λαϊκή βούληση». Σε αντίθεση με την πλατωνική θεωρία περί «βασιλικών ανδρών», δηλαδή σοφών που κυβερνούν, η σύγχρονη πολιτευματική δημοκρατία στηρίζεται στις εκλογές, στην αρχή της πλειοψηφίας, που αναδεικνύει την κυβέρνηση, και στη μειοψηφία που ελέγχει, σε συνδυασμό με τη θεσμική και πραγματική δυνατότητα της μειοψηφίας να καταστεί πλειοψηφία μέσω των εκλογών.

Για την αποδοχή της πολιτευματικής δημοκρατίας ως ταύτισης των κυβερνώντων με τους κυβερνωμένους, δηλαδή για την επιβεβαίωση της «λαϊκής κυριαρχίας», η συνταγματική θεωρία αποδέχεται μία σειρά τεκμηρίων - ταυτίσεων. Κρίσιμη είναι η διάκριση του λαού ως εξής:

α. Λαός υπό ευρεία έννοια: Το σύνολο των Ελλήνων πολιτών ως πηγή όλων των εξουσιών και ως συλλογικό υποκείμενο της «λαϊκής κυριαρχίας»

β. Λαός υπό στενή έννοια: Το σύνολο των Ελλήνων πολιτών (οι οποίοι διαθέτουν το δικαίωμα ψήφου) που συγκροτούν το Εκλογικό Σώμα ως όργανο της πολιτείας.

- Ταύτιση θέλησης κυρίαρχου λαού με θέληση Εκλογικού Σώματος.
- Ταύτιση της θέλησης του συνόλου του Εκλογικού Σώματος με τη θέληση της πλειοψηφίας του
- Ταύτιση της θέλησης της πλειοψηφίας που «κέρδισε» τις εκλογές με τη θέληση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, από την οποία αναδεικνύεται η Κυβέρνηση

Η δημοκρατική αρχή προβλέπει πρώτον, την τυπική νομιμοποίηση που γεννά η συνταγματική νομιμότητα (άρθ.1 παρ.3), και δεύτερον, την ουσιαστική νομιμοποίηση που δημιουργείται από τις συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές των εκάστοτε φορέων των πολιτειακών οργάνων. Η τυπική νομιμοποίηση είναι τυπικώς ελέγξιμη, ενώ η ουσιαστική νομιμοποίηση προκύπτει από την κοινωνικοπολιτική αξιολόγηση και συνδέεται με την πολιτική αξιοπιστία.

Το ζήτημα της κρίσης του πολιτικού συστήματος, που ταλανίζει την ελληνική πολιτεία από το 2009, είναι συνδεδεμένο με την αποκάλυψη της αναξιοπιστίας των φορέων των οργάνων που ασκούν εξουσία, επειδή οι πράξεις τους δεν δημιουργούν την αναγκαία συναίνεση της κοινωνίας.

II. Οι εγγυήσεις τήρησης της δημοκρατικής αρχής

Το ζήτημα αυτό ανέδειξε ο Αριστόβουλος Μάνεσης, υπογραμμίζοντας πως οι εγγυήσεις τήρησης του Συντάγματος αφορούν κυρίως την άσκηση εξουσίας από τους κυβερνώντες.

Βασικές εγγυήσεις είναι:

- Ορισμένες άλλες θεμελιώδεις αρχές:
  - a. Η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών, διότι τις ανάγει στη βούληση του Εκλογικού Σώματος, αλλά και διότι ενεργοποιεί τον αμοιβαίο μεταξύ τους έλεγχο.
  - b. Η αρχή του αιρετού αρχηγού του κράτους, διότι ορίζει θητεία και αποτρέπει την προσωποποίηση της κρατικής εξουσίας, που συμβαίνει στην κληρονομική διαδοχή.
  - c. Η αρχή του κοινωνικού κράτους, διότι διασφαλίζει την κατ' αρχήν αντιθετική σχέση ελευθερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης.
- Τα πολιτικά δικαιώματα των πολιτών:
  - a. Η ενεργοποίηση των πολιτών με την ψήφο τους, αλλά και με άλλες μορφές πολιτικής συμμετοχής
  - b. Ο σεβασμός στο Σύνταγμα και η αφοσίωση στη Δημοκρατία (άρθ. 120 παρ.2)
  - c. Το δικαίωμα και η υποχρέωση των Ελλήνων να αντιστέκονται σε οποιονδήποτε θέλει να καταλύσει το Σύνταγμα με τη βία.
- Η υποχρέωση του κράτους να τηρεί ουδετερότητα (θρησκευτική, κοσμοθεωρητική και πολιτική) έναντι των κοινωνικών διαδικασιών που

συνδιαμορφώνουν την λαϊκή βούληση. Αυτή η υποχρέωση συνάγεται από τις εξής διατάξεις:

- a. Ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθ.5)
- b. Ελεύθερη πληροφόρηση (άρθ.5^Α)
- c. Ελεύθερη θρησκευτική συνείδηση (άρθ.13)
- d. Ελεύθερη έκφραση και διάδοση των στοχασμών και ελευθερία τύπου (άρθ.14)
- e. Ελευθερία τέχνης, επιστήμης, έρευνας και διδασκαλίας
- Ειδικές ρυθμίσεις για την αποτελεσματική τήρηση του Συντάγματος:
  - a. Τα άρθρ. 134 -152 (Π.Κ. Ειδικό Μέρος, Προσβολές του πολιτεύματος).
  - b. Το άρθρ.14 παρ.3 (κατάσχεση εντύπου για δημοσίευμα που σκοπεύει στη βίαιη ανατροπή του πολιτεύματος).
  - c. Το άρθρο 16 παρ.1 εδ.β (η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσουν από το καθήκον της υπακοής στο Σύνταγμα).
  - d. Το άρθρο 29 παρ.1 (η οργάνωση και η δράση των πολιτικών κομμάτων οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος).

Δ. Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΕΞΟΥΣΙΩΝ

άρθρα 1, 26, 110 παρ.1

Το σημαντικότερο στοιχείο της διάκρισης των λειτουργιών είναι η διάκριση της δικαστικής εξουσίας από τις άλλες δύο. Η δικαστική εξουσία τελεί σε “λειτουργική απομόνωση”.

Στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα, άρα και στο ελληνικό, ισχύει η χαλαρή διάκριση των εξουσιών, δηλ. η διασταύρωση της νομοθετικής με την εκτελεστική εξουσία.

- Νομοθετική έναντι της εκτελεστικής
- Εκτελεστική έναντι της δικαστικής
- Πρόεδρος της Δημοκρατίας
  - A. Έναντι της νομοθετικής
  - B. Έναντι της δικαστικής
- Κυβέρνηση έναντι της νομοθετικής

Β. Η ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗ ΑΡΧΗ

άρθρο 51 παρ.2, 53 παρ.1

Ύπαρξη συνέλευσης αντιπροσώπων - εθνική κυριαρχία

Δεσμευμένη και ελεύθερη εντολή

Ενεργητικό και παθητικό εκλογικό δικαίωμα - λαϊκή κυριαρχία

Η κοινοβουλευτική δημοκρατία προϋποθέτει την αντιπροσωπευτική αρχή

Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας:

- δημοψήφισμα (άρθρο 44 παρ.2 εδ.α και εδ.β)
- ίδρυση και συμμετοχή σε πολιτικά κόμματα (άρθρο 29)
- δικαίωμα συνδικαλισμού (άρθρα 12 και 22)
- δικαίωμα συλλογικής αυτονομίας -συλλογικές συμβάσεις εργασίας (άρθρα 22 παρ.2 και 3)
- δικαίωμα ακρόασης και αναφοράς (άρθρα 10 και 20 παρ.2)

Γ. Η ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΑΡΧΗ

άρθρα 37, 84, 85, 35

Κοινοβουλευτικός δυϊσμός - ορλεανικό μοντέλο - διπλή εξάρτηση

Κοινοβουλευτικός μονισμός - κλασικός κοινοβουλευτισμός

Εκλογικευμένος κοινοβουλευτισμός

Εισαγωγή του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος στην Ελλάδα το 1875 (αρχή της δεδηλωμένης)

Μιλώντας για την κοινοβουλευτική αρχή του δημοκρατικού πολιτεύματος αναφερόμαστε σε δύο θέματα της όλης συνταγματικής ρύθμισης. *Πρώτον*, στη σχέση κυβέρνησης και Βουλής και, *δεύτερον*, στον ρόλο της Βουλής (του Κοινοβουλίου) μέσα στο πολίτευμα. Κατά την κοινοβουλευτική αρχή, η Κυβέρνηση εξαρτάται από την εμπιστοσύνη της Βουλής και η Βουλή αποτελεί, μετά το εκλογικό σώμα, το κύριο όργανο της πολιτείας, υπέρ του οποίου λειτουργεί και το τεκμήριο της αρμοδιότητας.

Η εξάρτηση της Κυβέρνησης από τη Βουλή συνεπάγεται την εφαρμογή του κανόνα ότι η Κυβέρνηση οφείλει να απολαμβάνει την εμπιστοσύνη της Βουλής (άρθ.84 παρ.1). Σύμφωνα με τον κανόνα αυτόν, η Κυβέρνηση εξαρτάται από τη Βουλή διττώς, δηλαδή η εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής είναι αναγκαία όχι μόνο εκ των υστέρων, όταν δηλαδή η Κυβέρνηση μετά τον σχηματισμό της πρέπει να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή για να παραμείνει στην εξουσία. Η εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής είναι αναγκαία και εκ των προτέρων, δηλαδή και για τον διορισμό του Πρωθυπουργού: ανάθεση σχηματισμού Κυβέρνησης πρέπει να γίνεται μόνο σε εκείνο το πρόσωπο που τεκμαίρεται ότι έχει ήδη, προφανώς και προκαταβολικά, τη “δεδηλωμένη” εμπιστοσύνη της Βουλής, δηλ. στον αρχηγό της εκάστοτε πλειοψηφίας (άρθ.37 παρ.2- 4).

Άλλο κύριο χαρακτηριστικό της κοινοβουλευτικής αρχής είναι ο θεσμός της ευθύνης των Υπουργών και Υφυπουργών (άρθ.85). Τα μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου και οι Υφυπουργοί ευθύνονται:

- Κατά το άρθ.85 εδ.1, για τις δικές τους πράξεις ή παραλείψεις.
- Κατά το ίδιο άρθ.85 εδ.1, για τις πράξεις και τις παραλείψεις της κυβέρνησης
- Κατά το άρθ.35 παρ.1, για τις πράξεις του προέδρου της δημοκρατίας, πλην εκείνων που δεν χρειάζονται την προσυπογραφή.

E. Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

άρθρο 25 παρ.1

Η αρχή του κράτους δικαίου εγγυάται τις ατομικές ελευθερίες.

Το σημαντικότερο στοιχείο του κράτους δικαίου είναι ότι ο νόμος εφαρμόζεται επί πάντων. Καίριο, επιπλέον, είναι το στοιχείο της διαφορετικής αντιμετώπισης των οργάνων του κράτους και του δημόσιου τομέα αφ' ενός, από τον ιδιώτη αφ' ετέρου.

- Για τα άτομα (τα υποκείμενα των δικαιωμάτων) ισχύει η αρχή *in dubio pro libertate* (=εν αμφιβολία ισχύει η ερμηνευτική εκδοχή υπέρ της ελευθερίας του ατόμου) δηλαδή ό,τι δεν απαγορεύεται από τον νόμο, του επιτρέπεται. Συνεπώς, ο ιδιώτης επιτρέπεται να πράττει οτιδήποτε δεν του απαγορεύεται.
- Αντιθέτως, για τα κρατικά όργανα και τη Διοίκηση ισχύει το αντίθετο: Οι αρμοδιότητές τους καθορίζονται συγκεκριμένα και περιοριστικά από τον νόμο. Δηλ. στο κράτος απαγορεύεται οτιδήποτε δεν προβλέπεται από κανόνα δικαίου.

Προϋπόθεση για το κράτος δικαίου είναι η διάκριση του δημόσιου από το ιδιωτικό, διάκριση που συνιστά το θεμέλιο της αστικής δημοκρατίας. Αυτή η διάκριση, σε βάρος των κρατικών οργάνων, αποτελεί τη βάση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και έρχεται να εξισορροπήσει την υπερέχουσα βούληση του κράτους και το μονοπώλιο του έννομου καταναγκασμού που ασκεί. Θεμέλιο αυτών των προβλέψεων είναι ότι το κράτος αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα διακινδύνευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ατόμων, κυρίως των ατομικών ελευθεριών. Για τον λόγο τούτο δικαιολογείται η αυστηρότερη ρύθμιση ως προς τον τρόπο δράσης του, ώστε να διασφαλίζεται η νομιμότητα της δράσης του.

Αυτή η αρχή θα έμενε χωρίς περιεχόμενο, δηλ. δεν θα εφαρμοζόταν, εάν το Σύνταγμα δεν προέβλεπε ανεξάρτητο δικαστικό όργανο αρμόδιο να ελέγχει και να ακυρώνει τις παράνομες πράξεις της Διοίκησης, είτε αυτές είναι ατομικές

διοικητικές πράξεις, είτε κανονιστικές διοικητικές πράξεις² (κυρίως υπουργικές αποφάσεις και προεδρικά διατάγματα, αλλά και αποφάσεις νομάρχη, δημάρχου κ.λπ.). Στην Ελλάδα το δικαστήριο αυτό είναι το Συμβούλιο της Επικρατείας.

Σχετικό προς το κράτος δικαίου είναι το δημοκρατικό κράτος, αλλά οι έννοιες δεν ταυτίζονται.

- Για την έννοια του κράτους δικαίου κρίσιμα είναι τα συνταγματικά δικαιώματα και οι μηχανισμοί προστασίας τους.
- Για το δημοκρατικό κράτος, κρίσιμα στοιχεία είναι η εφαρμογή της αρχής της πλειοψηφίας για την σύνθεση του Κοινοβουλίου καθώς και η διεξαγωγή περιοδικών ελεύθερων εκλογών.

Υπάρχουν κράτη που είναι δημοκρατικά ως προς την αντιπροσώπευση, αλλά πάσχουν ως προς την αρχή του κράτους δικαίου, δηλ. ως προς την εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων. Κλασικό παράδειγμα είναι κράτη που δεν κατοχυρώνουν την δικαστική ανεξαρτησία, συνεπώς πάσχουν ως προς τον κύριο μηχανισμό προστασίας των δικαιωμάτων των ατόμων. Για μεγάλο διάστημα αυτό ίσχυε και στην Ελλάδα.

Για την κατανόηση του κράτους δικαίου είναι σημαντική η ανάλυση της έννοιας και των διακρίσεων των συνταγματικών (ή θεμελιωδών) δικαιωμάτων.

Δικαίωμα είναι η εξουσία που παρέχει κάθε σύστημα του Δικαίου σε πρόσωπο ή κατηγορία προσώπων ή ένωση προσώπων για την ικανοποίηση ενός συμφέροντος στο οποίο έτσι δίνει νομική υπόσταση. **Εξουσία** σημαίνει έννομη αξίωση, άρα ικανότητα δικαστικής διεκδίκησης.

Τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν κατηγορία των "δημοσίων δικαιωμάτων". Είναι δικαιώματα που συστηματοποιούν τη σχέση των ατόμων ή της κοινωνικής ομάδας με την (κρατική) εξουσία και ρυθμίζονται από το δημόσιο δίκαιο. Είναι έννομες αξιώσεις του ατόμου ή της κοινωνικής ομάδας έναντι της (κρατικής) εξουσίας.

Συνταγματικά ή θεμελιώδη δικαιώματα είναι κατά σειρά ιστορικής τους εξέλιξης:

- **Ατομικές ελευθερίες (freedoms)**, ή ατομικά δικαιώματα: έννομες αξιώσεις για αποχή της κρατικής εξουσίας από κάθε ενέργεια παρέμβασης στο βιοτικό και κοινωνικό χώρο που καθορίζεται από το δικαίωμα.
- **Πολιτικά δικαιώματα (rights)**: έννομες αξιώσεις για συμμετοχή στην άσκηση της κρατικής εξουσίας (στις διαδικασίες παραγωγής και διαμόρφωσης της πολιτειακής βούλησης).
- **Κοινωνικά δικαιώματα (rights)**: δικαιώματα για παρέμβαση της κρατικής εξουσίας, παρέμβαση που συνίσταται σε υλικές παροχές, σε παροχή υπηρεσιών, σε θεσμικές ρυθμίσεις.

---

² υπενθυμίζεται ότι μόνο οι κανονιστικές διοικητικές πράξεις είναι κανόνες δικαίου

Τα κοινωνικά δικαιώματα διαφέρουν από τις άλλες δύο κατηγορίες, διότι ισχύουν μόνο όταν προβλέπονται από τον νόμο, και εφ' όσον το κράτος διαθέτει την οικονομική δυνατότητα για την ικανοποίησή τους. Συνεπώς, δεν συνιστούν αξιώσεις, με μόνη την αναγραφή τους στο Σύνταγμα (βλ. κατωτέρω στο Κοινωνικό κράτος)

Αυτή η κλασική διάκριση σε τρεις κατηγορίες είναι περισσότερο μεθοδολογική, αλλά δεν αποτυπώνει την εφαρμογή των δικαιωμάτων στην πράξη. Στην πραγματικότητα κάθε κατηγορία δικαιωμάτων αποτελεί προϋπόθεση για την πραγμάτωση της άλλης. Πρόκειται για τη σύνθετη (Δ. Τσάτσος), ή παραπληρωματική (Αρ. Μάνεσης), ή συναγωνιστική (Γ. Παπαδημητρίου), προστατευτική λειτουργία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αυτό σημαίνει ότι τα περισσότερα δικαιώματα έχουν μικτή φύση. Π.χ. το δικαίωμα του συνέρχεσθαι είναι και ατομικό και πολιτικό. Το δικαίωμα στην παιδεία είναι και ατομικό και κοινωνικό.

ΠΡΟΣΟΧΗ: Ο όρος «Ανθρώπινα Δικαιώματα» ή «Δικαιώματα του Ανθρώπου» αφορά δικαιώματα που θεσπίζονται στο πεδίο του διεθνούς δικαίου, π.χ. μέσω συμβάσεων, όπως η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Η έννοια του κράτους δικαίου εκφράζεται στο αγγλικό δίκαιο με τον όρο 'Rule of Law' και στο γερμανικό δίκαιο με τον όρο 'Rechtsstaat'. Και οι δύο όροι αποδίδουν παρεμφερείς πολιτικο-νομικές αξιολογήσεις που χαρακτηρίζουν τα σύγχρονα δυτικά κράτη υπό την μορφή της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Οι δύο αυτοί όροι, όμως, υπό την συγκεκριμένη νομική τους διαμόρφωση, δηλαδή τον τρόπο που αποτυπώνονται σε κανόνες δικαίου σε κάθε εθνική έννομη τάξη, διαφοροποιούνται αρκετά μεταξύ τους.

'Rule of Law'

Αποτελεί προϊόν της ιστορικής εξέλιξης της Αγγλίας και για τον λόγο αυτό δύσκολα διατυπώνεται υπό την μορφή κανόνα δικαίου ή γενικής αρχής. Γνωστές είναι οι εξής τρεις αρχές για τον προσδιορισμό (19^{ος} αιώ.), με δεδομένη την αρχή της κυριαρχίας του Κοινοβουλίου στην Αγγλία:

1. Ουδείς υποβάλλεται σε ποινή ούτε οφείλει να ανευθεί ζημία στα προσωπικά και περιουσιακά του αγαθά, εάν δεν έχει προβεί σε σαφή παραβίαση του δικαίου, η οποία να έχει διαπιστωθεί κατά νόμο από τακτικό δικαστήριο. Η πρώτη αυτή αρχή υποδηλώνει ότι ο πολίτης έχει το δικαίωμα της προσωπικής ελευθερίας υπό τρεις σωρευτικές αρνητικές προϋποθέσεις: α. ότι δεν έχει παραβιάσει το δίκαιο, β. ότι μία τέτοια παραβίαση δεν έχει διαπιστωθεί στο

πλαίσιο δικαστικής διαδικασίας, γ. ότι η παραβίαση δεν έχει διαπιστωθεί από τακτικό δικαστήριο.

2. Κανένας άνθρωπος δεν βρίσκεται υπεράνω του δικαίου και ο καθένας υπόκειται, ανεξάρτητα από την τάξη ή θέση του, στο δίκαιο του κράτους και στη νομολογία των τακτικών δικαστηρίων. Εδώ τονίζεται ότι το δίκαιο ισχύει όχι μόνο για τους ιδιώτες αλλά και για το κράτος, δηλαδή τους δημοσίους υπαλλήλους. Οι διαφορές μεταξύ ιδιωτών και δημοσίων υπαλλήλων επιλύονται από τα ίδια δικαστήρια και όχι από διοικητικά δικαστήρια.

3. Στην Αγγλία το συνταγματικό δίκαιο δεν αποτελεί την πηγή αλλά την συνέπεια των ατομικών δικαιωμάτων, όπως αυτά προσδιορίζονται και εφαρμόζονται από τα δικαστήρια. Με την τρίτη αυτή αρχή, υπογραμμίζεται ότι οι ελευθερίες των πολιτών δεν προστατεύονται από κάποιες γενικές συνταγματικές αρχές οι οποίες διατυπώνονται σε κάποιο συνταγματικό κείμενο, αλλά από τα συγκεκριμένα δικαιώματα, όπως αυτά διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια μακράς ιστορικής εξέλιξης. Για παράδειγμα, η προσωπική ελευθερία, η ελευθερία του λόγου και των συγκεντρώσεων δεν χρειάστηκε να αποτυπωθούν σε κάποια διακήρυξη. Τούτο διότι δεν είχαν απαγορευθεί από τι δίκαιο. Συνεπώς ισχύει η κλασική φιλελεύθερη αρχή: “ό,τι δεν απαγορεύεται επιτρέπεται”. Επειδή όμως στην περίοδο των Stuarts η προσωπική ελευθερία καταργήθηκε, το Κοινοβούλιο δημιούργησε τα μέσα για την αποκατάσταση αυτών των δικαιωμάτων. Για τον λόγο αυτό χαρακτηρίζονται ως “δικαιώματα” του common law (= κοινό δίκαιο).

‘Rechtsstaat’

Ο όρος αυτός δημιουργήθηκε στην Γερμανία τον 18ο και τον 19ο αιώνα ως έννοια αντιθετική του Polizeistaat (= αστυνομικό κράτος). Το Σύνταγμα της Βαϊμάρης (1919) δεν περιλάμβανε ρητή αναφορά στο κράτος δικαίου, όπως το σημερινό γερμανικό σύνταγμα, ούτε και ρητή θεσμοθέτηση της διάκρισης των εξουσιών. Ως γερμανικό κράτος δικαίου, τότε, θεωρείτο η έννομη τάξη, η οποία “βασίζεται στην ιδιοκτησία και προσωπική ελευθερία και θεωρεί το κράτος ως τον ένοπλο εγγυητή της τάξης, ησυχίας και ασφάλειας”. Κατά μία άλλη άποψη, το κράτος ταυτίζεται με την έννομη τάξη, άρα με το δίκαιο.

Τα στοιχεία της γερμανικής έννοιας του κράτους δικαίου είναι:

1. Το δίκαιο ως παράγων τάξης και η αρχή του Primat (= της πρωτοκαθεδρίας) του δικαίου. Η υπεροχή του δικαίου εκφράζεται στη δέσμευση του νομοθέτη να τηρεί τους ορισμούς του Συντάγματος. Απαγορεύεται να θίγεται ο πυρήνας των συνταγματικών δικαιωμάτων, η νομοθεσία υπόκειται στις συνταγματικές δεσμεύσεις, ενώ η εκτελεστική και δικαστική εξουσία υπόκεινται στον νόμο.

2. Το κράτος δικαίου εγγυάται την ελευθερία, μέσω της συγκεκριμένης διαμόρφωσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

3. Το κράτος δικαίου εγγυάται την αρχή της ισότητας των πολιτών μέσω της διαμόρφωσης της αρχής σε θεμελιώδες δικαίωμα.

4. Τέλος, η αρχή του κράτους δικαίου διαμορφώνεται μέσω σειράς άλλων αρχών όπως π.χ. της ανεξαρτησίας των δικαστών, της απαγόρευσης εκτάκτων δικαστηρίων, του νόμιμου δικαστή, κ.λπ.

Στο **ελληνικό Σύνταγμα** η αρχή του κράτους δικαίου πραγματώνεται, κυρίως, με τις εξής ειδικότερες διατάξεις:

1. Μη αναθεώρηση της δικαιοκρατικής αρχής (άρθρο 110 παρ.1)³
2. Διάκριση των λειτουργιών (άρθρο 26)
3. Η ελεύθερη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων (άρθρο 29)
4. Αρχή της νομιμότητας της διοικητικής δράσης - Έλεγχος και ακύρωση των εκτελεστών πράξεων των διοικητικών αρχών από το Συμβούλιο της Επικρατείας (άρθρο 95)
5. Απονομή της δικαιοσύνης σύμφωνα με το Σύνταγμα και τους νόμους
6. Έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια (άρθρο 93 παρ.4)
7. Υποχρέωση των κρατικών οργάνων να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη άσκηση των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών (άρθρο 25 παρ.1)
8. Το δικαίωμα παροχής δικαστικής προστασίας και το δικαίωμα προηγούμενης ακρόασης (άρθρο 20)

ΣΤ. Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

άρθρο 25 παρ.1

Διατάξεις που κατοχυρώνουν κοινωνικά δικαιώματα. Τα κοινωνικά δικαιώματα διαφέρουν από τα ατομικά και τα πολιτικά δικαιώματα στο μέτρο που δεν συνιστούν αξιώσεις. Δηλαδή, οι ιδιώτες δεν μπορούν να επικαλούνται τα κοινωνικά δικαιώματα από μόνη την αναγραφή τους στο Σύνταγμα. Μπορούν να τα απαιτούν μετά από την εξειδίκευσή τους με νόμο. Το σημαντικό στοιχείο στην κατανόηση των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι ότι συνιστούν οικονομικές παροχές, που εξαρτώνται από την ευμάρεια του κράτους. Για τον λόγο τούτο αυξάνονται ή μειώνονται αναλόγως της οικονομικής συγκυρίας. Ορισμένα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα που απευθύνονται στο σύνολο των πολιτών, όπως το δικαίωμα στην παιδεία (πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια), το δικαίωμα στην υγεία (πρόβλεψη δημόσιων νοσοκομείων και δωρεάν περίθαλψης), το δικαίωμα στη σύνταξη (ενός πυρήνα σύνταξης) δεν μπορούν να καταργηθούν.

---

³ Η μη αναθεώρηση ισχύει για όλες τις θεμελιώδεις αρχές.

Κατά τα λοιπά, τα κοινωνικά δικαιώματα νοούνται ως παροχές σε ευάλωτες κατηγορίες ιδιωτών (φτωχοί, άνεργοι, ανάπηροι, πολύτεκνοι κ.λπ. με βάση την αρχή της ισότητας ανάποδα, δηλαδή την ουσιαστική ισότητα και όχι την τυπική ισότητα, όπως συμβαίνει με τα ατομικά και τα πολιτικά δικαιώματα: «άνιση αντιμετώπιση ανίσων καταστάσεων».

- συμμετοχή στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή (άρθρα 5 παρ.1 και 22 παρ.1)
- δωρεάν παιδεία (άρθρο 16)
- δικαιώματα ατόμων με ειδικές ανάγκες (άρθρο 21 παρ.6)
- δικαίωμα εργασίας (άρθρο 22)
- δικαίωμα στο περιβάλλον (άρθρο 24 παρ.1)
- μέτρα κοινωνικής πολιτικής (άρθρα 21-23) προστασία οικογένειας, υγεία, απόκτηση κατοικίας, συνδικαλιστική ελευθερία, απεργία, χωροταξική διάρθρωση.

Σχόλιο⁴ στο Άρθρο 25:

«Το άρθρο 25 εμπεριέχει τις αρχές που διέπουν την ερμηνεία και την εφαρμογή όλης της δέσμης των συνταγματικών δικαιωμάτων:

Με την αναθεωρημένη μορφή της παραγράφου 1 του άρθρου 25:

Πρώτον, εισάγεται και ρητά η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου.

Δεύτερον, εισάγεται ο κανόνας πως όλα τα κρατικά όργανα έχουν την υποχρέωση να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων.

Τρίτον, εισάγεται ο κανόνας ότι τα συνταγματικά δικαιώματα ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, στις οποίες αυτά προσιδιάζουν, εισάγεται δηλαδή η αρχή της τριτενέργειας, όπου αυτή μπορεί να εφαρμοσθεί.

Τέταρτον, εισάγεται και ρητά η αρχή της αναλογικότητας. Επιπλέον προβλέπεται ρητά ότι οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν, πρέπει είτε να προβλέπονται απευθείας από το Σύνταγμα είτε να προβλέπονται από το νόμο, εφόσον όμως υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού.

Αυτή η νέα δέσμη κανόνων που εισάγονται στην παράγραφο 1 του άρθρου 25, προσδίδει νέες διαστάσεις και νέο κανονιστικό περιεχόμενο σε όλα τα συνταγματικά δικαιώματα. Το άρθρο 25 παρ. 1 είναι ίσως η σημαντικότερη διάταξη του αναθεωρημένου Συντάγματος.»

---

⁴ Τα σχόλια (με πλάγια στοιχεία) είναι του Ευ. Βενιζέλου, γενικού εισηγητή της πλειοψηφίας στην αναθεώρηση του 2001.